

ΤΟ ΑΝΑΚΑΤΕΜΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΒΟΥΡΚΟΥ ΠΡΟΣ ΤΑ ΚΑΤΩ

Η ΕΦ.ΣΥΝ. ΑΝΑΛΥΕΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΤΑ «ΜΕΓΑΛΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ»

Η συλλογική μνήμη, απέναντι σε ένα ιστορικό γεγονός, αποτελεί πάντοτε αντικείμενο αέναων διενέξεων και διαρκών αναθεωρήσεων του παρελθόντος, υπό την οπτική του παρόντος.¹

Με το παραπάνω απόφθεγμα κλείνει ένα κείμενο για τον Δεκέμβρη του 2008 που φέρει την υπογραφή του Γιάννη Μαυρή, «πολιτικού επιστήμονα, Ph.D.», όπως σημειώνεται κάτω από το όνομά του, δηλαδή ενός πιστοποιημένου ειδικού περί πολιτικής. Το κείμενο αυτό περιλαμβάνεται σε ένα ένθετο που κυκλοφόρησε, ως μια «ξεχωριστή προσφορά», μαζί με το φύλλο της Εφ.Συν. του σαββατοκύριακου, στις 28-29 Σεπτέμβρη. Το ίδιο το ένθετο αποτελεί το δεύτερο μέρος ενός αφιερώματος στην «Πεντηκονταετία των μεγάλων κινήματων», ή στη «Μεταπολίτευση των κάτω», της «Μεταπολίτευσης που οι 'πάνω' μισούν», όπως οι υπεύθυνοι έκδοσης διευκρινίζουν στο δικό τους εισαγωγικό σημείωμα.

Η πρόσφατη «ιστορία των κάτω», στο συγκεκριμένο ένθετο, γράφεται από δύο δημοσιογράφους και έξι ακόμα άτομα τα οποία μας συστήνονται με ιδιότητες του τύπου «επιστημονικός συνεργάτης», «διδάκτωρ», «μεταδιδακτορικός ερευνητής», «δημοτικός σύμβουλος», «καθηγητής Θεωρίας Κράτους και Δικαίου». Μοστράροντας τις πιστοποιήσεις που έχουν πάρει από το κράτος, τον συλλογικό οργανισμό των «πάνω», αυτοί οι λαμπροί επιστήμονες όντως επιχειρούν να κατασκευάσουν μια συλλογική μνήμη και αναθεωρούν το παρελθόν «υπό την οπτική του παρόντος». Κι εδώ το ζητούμενο δεν είναι τόσο το τι μισούν οι «πάνω» και τι έκαναν οι «κάτω». Είναι η παγίωση της εθνικής ενότητας σήμερα και, πιο ειδικά, η στοίχιση των «κάτω» πίσω από το κράτος τους.

Η εργατική τάξη και οι «ιδέες της Αριστεράς»

Τέσσερις περίπου δεκαετίες πριν, ο Μαυρής, σε ένα εκτενές άρθρο για τη «θέση των πολιτικών κομμάτων στο κράτος», μετά την πτώση της δικτατορίας, το οποίο συνυπέγραφε μαζί με τον Χριστόφορο Βερναρδάκη, τόνιζε με βαθιά μαρξιστική ανησυχία ότι χάρη στην ενίσχυση των κομμάτων, ως μηχανισμών ενσωμάτωσης στη «μεταπολιτευτική αστική νομιμότητα», επιτυχανόταν μια κρατικοποίηση της πολιτικής: «οποιαδήποτε πολιτική πρακτική δεν εκπορεύεται από τα επίσημα κόμματα, ή έστω δεν παρεμβαίνει μέσα στους επίσημους κρατικούς θεσμούς δεν αναγνωρίζεται σαν πολιτική».² Έκτοτε, όμως, ο Μαυρής και ο Βερναρδάκης αξιοποίησαν επαγγελματικά την οξυδερκεία τους. Η νεανική μαρξιστική ανησυχία τους για την ταύτιση της πολιτικής με την πολιτική που το ίδιο το κράτος οργανώνει μέσα από τα κόμματα πήγε περίπατο. Κι οι ίδιοι κατέληξαν να σέρνουν τον χορό σε ό,τι άλλοτε τους έκανε να ανησυχούν. Αμφότεροι έγιναν καταξιωμένοι δημοσκόποι και εκλογολόγοι, με τον Βερναρδάκη να ανέρχεται μέχρι το αξίωμα του Υπουργού Επικρατείας, επί κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑΝΕΛ. Όλοι κάποια στιγμή ωριμάζουν.

Το τωρινό αφιέρωμα της Εφ.Συν είναι προϊόν μακράς ωρίμανσης. Εδώ, το κράτος, οι καθοριστικές παρεμβάσεις του στην αναδιάρθρωση του πολιτικού σκηνικού, οι επιπτώσεις των μακρόπνοων στρατηγικών του, οι διαχωρισμοί και οι πειθαρχήσεις που επιβάλλει, όλα αυτά δεν μπαίνουν ποτέ στη συζήτηση. Η «Μεταπολίτευση των κάτω» γίνεται πάντα ορατή μέσα από ένα πρίσμα που μεταμορφώνει τα αριστερά κόμματα και τους εξωκοινοβουλευτικούς δορυφόρους τους, δηλαδή την αριστερά του κράτους, σε μοναδικό νόμιμο φορέα της πολιτικής αμφισβήτησης. Αυτός ο φορέας μπορεί να διαπράττει ενίοτε σφάλματα ή να χαρακτηρίζεται από «παθογένειες», ποτέ όμως δεν παύει να ορίζει τι είναι πολιτικά σημαντικά.

Αν διαβάσει καμιά τα κείμενα των επιστημόνων στους οποίους η Εφ.Συν. ανέθεσε να μας κατατοπίσουν για τα «μεγάλα κινήματα» του πρόσφατου παρελθόντος θα συμπεράνει ότι η εργατική τάξη υπάρχει μονάχα στο μέτρο όπου τα αριστερά κόμματα τη συντονίζουν, την κατεβάζουν στον δρόμο και δίνουν πολιτικό περιεχόμενο στους κοινωνικούς αγώνες της. Σύμφωνα με τον Δημήτρη Κατσориδα, που ανέλαβε να γράψει για την «εργατική μεταπολίτευση», οι βασικοί λόγοι που εξηγούν τη μαζική συμμετοχή εργατών σε κινητοποιήσεις κατά την περίοδο 1974-1980 είναι:

χούντας, η ηλικιακή ανανέωση του εργατικού δυναμικού, η ευρύτερη διάδοση των ιδεών της Αριστεράς, η απουσία μορφών συμβιβασμού και άρα η προσφυγή στην απεργία ως τη μόνη λύση, σε συνδυασμό όλα αυτά με τις ενωτικές πρωτοβουλίες της συνδικαλιστικής αριστερής αντιπολίτευσης.³

Η «εργατική μεταπολίτευση» δεν σημαδεύεται, λοιπόν, από κάποιον ανταγωνισμό ανάμεσα σε αφεντικά και εργάτες, κάποια εργατική εναντίωση στις σχέσεις εκμετάλλευσης και στο κράτος που εξασφαλίζει τη σταθερότητα αυτών των σχέσεων. Πρέπει να περιγραφεί, αντίθετα, ως συμμετοχή «εργαζομένων», χάρη στις «ιδέες της Αριστεράς» και τις «ενωτικές πρωτοβουλίες» των συνδικαλιστών της, σε κινητοποιήσεις, που παίρνουν τη μορφή της απεργίας όταν δεν έχουν ακόμα θεσπιστεί από το κράτος οι κατάλληλες διαδικασίες μεσολάβησης («απουσία μορφών συμβιβασμού»). Η έλλειψη «ενωτικών πρωτοβουλιών» μάλιστα, η απουσία «συντονισμού», εξηγεί την αποτυχία των εργατικών αγώνων, όπως, πάλι σύμφωνα με τον κ. Κατσориδα, συνέβη με το εργοστασιακό κίνημα των τελών της δεκαετίας του '70.

Οι «ξένοι» που μένουν απ' έξω

Αν, όμως, η εργατική τάξη γενικά εμφανίζεται μονάχα όταν και όπου η αριστερά του κράτους την εκπροσωπεί και δίνει νόημα στις δράσεις της, το τμήμα της που απαρτίζεται από μετανάστες, οι εργάτες χωρίς μπλε ταυτότητα, δεν εμφανίζεται καν ως μια καθοριστική παράμετρος στις εξελίξεις. Όπως συμβαίνει στις προεκλογικές διακηρύξεις των αριστερών κομμάτων, έτσι κι εδώ οι μετανάστες μνημονεύονται σε ευχολόγια για τη «συγκρότηση ενός εναλλακτικού συνδικαλιστικού προγράμματος» που θα ενοποιεί όλους τους «εργαζόμενους». Σε ένα άλλο σημείο, όμως, του αφιερώματος της Εφ.Συν., απεικονίζονται, επίσης, ως μια εξωτερική δύναμη, τυφλή και απειλητική. Εμμέσως πλην σαφώς, αυτό είναι το μήνυμα που μεταδίδουν οι επιμελώς φροντισμένες διατυπώσεις που ο Τάσος Κωστόπουλος, στο δικό του «χρονικό» για τον Δεκέμβρη 2008, χρησιμοποιεί καθώς παραθέτει τα γεγονότα της Δευτέρας 8 Δεκεμβρη.⁴

Το βράδυ εκείνης της ημέρας, που στη συριζαϊκή μυθολογία έχει ταυτιστεί με την πυρπόληση του χριστουγεννιάτικου δένδρου στο Σύνταγμα, πραγματοποιήθηκε πορεία 20.000 στο κέντρο της Αθήνας «με πρωτοβουλία του ΣΥΡΙΖΑ», μας διαβεβαιώνει ο Κωστόπουλος, Τριγύρω «χιλιάδες ανεξέλεγκτοι νέοι» προέβαιναν σε «παράπλευρες συγκρούσεις με τα ΜΑΤ» και «καταστροφές τραπεζών και καταστημάτων». Στη συνέχεια, σημειώθηκαν «εκτεταμένες λεηλασίες από ντόπιους και μετανάστες, σε μεγάλο βαθμό άσχετους με τη διαδήλωση». Με ένα αξιοζήλευτο λεκτικό θαύμα, από αυτά στα οποία οι αριστεροί συγγραφείς «χρονικών» για εξεγέρσεις ανέκαθεν ήταν ασυναγώνιστοι, οι φαινομενικά «αντικειμενικές» περιγραφές για τους «κάτω» φέρνουν από την πίσω πόρτα κάποια από τα худιάτερα κλισέ των «πάνω». Η εικόνα που σχηματίζεται, όμως, σιωπηρά, στη σκιά των προσεκτικά επιλεγμένων λέξεων, είναι πεντακάθαρη. Οι μετανάστες, στο «χρονικό» του Κωστόπουλου, καταγράφονται να εισβάλλουν στο κέντρο της Αθήνας, μετά από το «παράπλευρο» καταστροφικό πέρασμα ενός όχλου από ανίκανους να ελέγξουν την οργή τους «νέων», ως ένα μπούγιο άγριων ζώων που «σε μεγάλο βαθμό» δεν ξέρουν, δεν καταλαβαίνουν και κάνουν ό,τι το ελληνικό κράτος μέσα από τα media τόσα χρόνια μας λέει ότι κάνουν: κλοπές.

Και στα τρία κείμενα για τον Δεκέμβρη του 2008 που καταλαμβάνουν συνολικά 20 σελίδες στο ένθετο, οι όροι «μετανάστες», «πρόσφυγες», «δεύτερη γενιά» αναφέρονται ελάχιστες φορές. Όταν οι εργάτες χωρίς χαρτιά δεν είναι «άσχετοι», είναι πιθανοί αποδέκτες της αριστερής προστασίας, άβουλα θύματα των «χρυσαιγώνων», δηλαδή μιας εγκληματικής οργάνωσης τρελαμένων ρατσιστών, ή της «αποχαλινωμένης», «εκτροχιασμένης», «παράνομης» ή «ατιμώρητης» αστυνομικής βίας, δηλαδή μιας βίας που έχει ξεφύγει από τα σωστά όριά της.⁵ Ο Δεκέμβρης του 2008 δεν σχετίζεται καθόλου με τις δεκαετίες παρανομοποίησης των μεταναστών, με την αστυνομία, το κράτος και την κοινωνία που διαμορφώθηκαν στη βάση αυτής της ασταμάτητης παραγωγής υποτιμημένης εργασίας. Το πογκρόμ του 2004, λ.χ., δεν δείχνει στους επιστήμονες της Εφ.Συν. τίποτα για το πού βάδιζε η

η πολιτική και ιδεολογική ριζοσπαστικοποίηση μετά την πτώση της

Κνίτες εκστασιάζονται ακούγοντας Θεοδωράκη. Όχι, αστειευόμαστε. Η φωτογραφία είναι από τη συναυλία του Ρόρι Γκάλαχερ στη Νέα Φιλαδέλφεια το 1981. Αλλά για τους επιστήμονες της Εφ.Συν. στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης δεν υπήρξαν ροκάδες. Ή τουλάχιστον αυτό δεν είχε καμιά σχέση με τον «πολιτισμό».

ελληνική κοινωνία από τη δεκαετία του '90 και μετά. Γι' αυτό και το αποσιωπούν. Πολύ πιο σημαντικό κρίνεται, αντίθετα, το γεγονός ότι στις αρχές της δεκαετίας του 2000 η ελληνική αστυνομία γέμισε από «εκατοντάδες ειδικούς φρουρούς» οι οποίοι ήταν «έως και 3μηνης εκπαίδευσης»,⁶ μη επαρκώς καταρτισμένοι, με άλλα λόγια.

Εκτός από τους μετανάστες, από το ένθετο για την «Μεταπολίτευση των κάτω» λείπουν εντελώς και οι γυναίκες, οι gay και οι λεσβίες της εργατικής τάξης, τόσο ως στόχος των κρατικών στρατηγικών πειθάρχησης όσο και ως υποκείμενα που άρθρωσαν τις δικές τους ιδιαίτερες αρνήσεις.⁷ Απούσα είναι και η εργατική νεολαία. Στο κείμενο της Μαρίας Τζιαντζή, για τον «πολιτισμό»,⁸ δε γίνεται καμιά αναφορά στις προλεταριακές νεανικές κουλτούρες. Η ροκ, το πανκ, το μέταλ, το χιπ-χοπ μοιάζουν να μην πέρασαν ποτέ τα εθνικά σύνορα. Ο νεανικός «πολιτισμός» ήταν, φαίνεται, αποκλειστικό προνόμιο των μελών των οργανώσεων νεολαίας του ΚΚΕ και του ΚΚΕ εσωτερικού. Έργα-τομές ήταν ο θίασος του Αγγελόπουλου και το Μεγάλο μας τσίρκο του Καμπανέλλη, ενώ οι «αφανείς» που «κράτησαν ζωντανή τη φλόγα της αντίδρασης» ήταν οι «εκπαιδευτικοί που στα σχολεία τους επέμεναν να γιορτάζουν την επέτειο του Πολυτεχνείου με μη συμβατικό τρόπο», βάζοντας, υποθέτουμε, το «Ζαβαρακατρανέμια» στη διαπασών.

Κινήματα που βάζουν το κράτος ξανά στις ράγες του

Ανάλογη με την εικόνα των «κάτω», όπου δεσπόζουν οι κομματικές φιγούρες των πασόκων, των κνιτών, των μεταλλαγμένων κνιτών και των συριζαίων, αλλά έχουν σθηστεί τα ίχνη των πραγματικών χιλίων προσώπων της εργατικής τάξης, είναι και η εικόνα των «κινήματων». Στο κείμενο του Κώστα Παπαδάκη για το «αντιφασιστικό κίνημα»,⁹ η εμφάνιση του φασισμού ανάγεται σε έναν «κοινωνικό ρατσισμό απέναντι στους μετανάστες, ακόμη και τους επαναπατριζόμενους», χωρίς να λέγεται το παραμικρό για τη στάση του ίδιου του ελληνικού κράτους απέναντι σε ένα φαινόμενο που ο συγγραφέας σκιαγραφεί ως «αρχικά κατευθυνόμενη, αλλά στη συνέχεια αθρόα είσοδο εκατομμυρίων Αλβανών και Βορειοηπειρωτών». Δεν χρειάζεται να σταθούμε και πολύ, εδώ, σε αυτήν την ορολογία, που είναι τόσο «αντιρατσιστική» όσο ήταν και οι συζητήσεις των ειδικών περί της «κατευθυνόμενης» και «αθρόας» μετανάστευσης «εκατομμυρίων» τη δεκαετία του '90 στα πάνελ του Ευαγγελάτου ή του Χατζηνικολάου. Ακόμα πιο αξιοσημείωτη είναι η διαπίστωση του Παπαδάκη για το ποιοι βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή του αγώνα κατά του φασισμού από το 2012 και μετά: οι «οργανωμένες συλλογικότητες έκφρασης της κοινωνίας, όπως είναι τα εργατικά συνδικάτα, οι σύλλογοι εκπαιδευτικών και οι Ενώσεις Γονέων και άλλοι συλλογικοί κοινωνικοί φορείς».

Όλοι αυτοί οι ευσυνείδητοι αριστεροί λειτουργοί-εκφραστές της κοινωνίας, εμπνεόμενοι από την «αντίληψη της μαζικής ενωτικής αντιφασιστικής πάλης», ήταν που εμπόδισαν τη «διοχέτευση του φασιστικού δηλητηρίου» στα σχολεία και τους χώρους δουλειάς, στην έτοιμη, όπως από τα συμφραζόμενα υποψιαζόμαστε, να ρουφήξει αυτό το δηλητήριο, καταστατικά ανόητη εργατική τάξη. Μετά ανέλαβαν οι ΑΔΕΔΥ, η ΟΛΜΕ, η ΚΕΕΡΦΑ, που οργάνωσαν «παλλαϊκές αντιφασιστικές διαδηλώσεις», για να πάρουν τη σκυτάλη στο τέλος οι δικηγόροι και οι δικαστές. Ο αντιφασισμός των αριστερών συνδικαλιστών, εκπαιδευτικών, γονέων και δικηγόρων δικαιώθηκε το 2020 με την καταδίκη της ηγεσίας της Χρυσής Αυγής ως «εγκληματικής οργάνωσης». «Ο μαζικός και ενωτικός αγώνας μέσα κι έξω από τα δικαστήρια ανέτρεψε»... τι; Τη «διαχρονική ατιμωρησία της φασιστικής βίας». Εδώ ακριβώς ο Παπαδάκης βάζει τελεία στην αφήγησή του, έχοντας ξυπνήσει στους αναγνώστες του ένα αίσθημα βαθιάς εμπιστοσύνης στους θεσμούς και ευ-

Ακροαριστεροί, συριζαίοι, πασόκοι, νεοδημοκράτες και φασίστες εκστασιάζονται κάτω από τη σημαία του κοινού πραγματικού κόμματος τους: του κράτους. Όχι, δεν αστειευόμαστε. Η φωτογραφία είναι από μια συγκέντρωση των «Αγανακτισμένων» στην πλατεία Συντάγματος, τον Ιούνιο του 2011. Οι επιστήμονες της Εφ.Συν., όμως, βάζουν και σε αυτήν την περίπτωση τα πράγματα στη θέση τους. Το «κίνημα των πλατειών» διακρινόταν για την «πολυσυλλεκτικότητά» του, την «ψηφιακή του ταυτότητα ως δομικό στοιχείο του νέου κινηματισμού» και τη «μη κομματική του διεύθυνση».¹³

γνωμοσύνης για το δικαστικό σώμα.

Τα «κινήματα», όμως, κάνουν κι άλλα επωφελή, για το κράτος, πράγματα εκτός από το να το αποκαθιστούν την ομαλότητα, καταπολεμώντας «ατιμωρησίες», «εκτροχιασμούς», και «αυθαιρέσεις». Ο Δημήτρης Καλτσώνης, στη δική του συνεισφορά, με θέμα το «φιλειρηνικό κίνημα»,¹⁰ υπογραμμίζει ότι η «ελληνοτουρκική φιλία» εκλαμβανόταν από τους Έλληνες ειρηνιστές, «και ορθά», ως μοχλός, όχι μόνο για την ειρήνη, αλλά και για την «προώθηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων της Ελλάδας». Και πάλι στην πρώτη γραμμή θα συναντήσουμε «συνδικαλιστικές ενώσεις, επιστημονικούς φορείς, προοδευτικές δημοτικές αρχές, καλλιτέχνες, διανοούμενους». Ανάμεσα σε τέτοιους μεσολαβητές των «κάτω» αναπτύχθηκε μια συνεργασία ανάμεσα στις δύο όχθες του Αιγαίου η οποία «υπήρξε πολύ σημαντική και συνέβαλε στην αναχαίτιση της επιθετικότητας του αντιδραστικού καθεστώτος της Άγκυρας». Τα ελληνικά «κινήματα», λοιπόν, είναι και ένα αποτελεσματικό εργαλείο εξωτερικής πολιτικής για ελληνικό κράτος.

Οι ιστορικοί των «κινήματων» της Εφ.Συν. δεν έχουν λόγο να κρύψουν αυτήν την ιδιαίτερη συμβολή. Έχουμε μιλήσει και στο παρελθόν για την κρατική τηλεδιοίκηση των κινήματων, για τη δυνατότητα του κράτους να κινητοποιεί τον πληθυσμό του για εθνικά ωφέλιμα σκοπούς μέσω «αυθόρμητων» μαζικών διαδηλώσεων.¹¹ Το αφιέρωμα για τη «Μεταπολίτευση των κάτω» αναδεικνύει πόσο απαραίτητη ήταν η εγχώρια αριστερά, στην πορεία του χρόνου, για να λειτουργήσει αποδοτικά η κρατική τηλεδιοίκηση. Η Μεταπολίτευση, αντί να «συμπυκνώνει πολιτικά και συνταγματικά τη νέα μορφή που πήρε η κυριαρχία της αστικής τάξης και του κεφαλαίου», όπως έγραφε ο Μαυρής με τον Βερναρδάκη το 1986,¹² παρουσιάζεται ως ένα συλλογικό εθνικό εγχείρημα στο οποίο οι «κάτω» συμμετείχαν ενεργά μέσω των αριστερών μεσολαβητών τους. Η ιστορία της μεταπολίτευσης δεν πέρασε πάνω από την εργατική τάξη. Ήταν ένα ταξίδι στο οποίο όλοι, «κάτω» και «πάνω», ήμασταν συνεπιβάτες. «Χάρη και σε μας έφτασε το έθνος εδώ», θυμίζουν σήμερα στα αφεντικά οι αριστεροί. Και αυτό που κυρίως θέλουν να πουν είναι ότι χάρη σε αυτούς το έθνος θα φορέσει, περισσότερο ενωμένο, την πολεμική στολή του στο μέλλον.

1. Γιάννης Μαυρής, «Δεκέμβρης 2008 και κοινή γνώμη», στο: 1974-2024: Η πεντηκονταετία των μεγάλων κινήματων. Β' Μέρος, ένθετο, Η Εφημερίδα των Συντακτών - Σαββατοκύριακο, 28-29/9/2024.

2. Χριστόφορος Βερναρδάκης και Γιάννης Μαυρής, «Οι ταξικοί αγώνες στη μεταπολίτευση. Μέρος δεύτερο: Η θέση των πολιτικών κομμάτων στο κράτος και η επέκταση της πολιτικής αντιπροσώπευσης», Θέσεις #16, 7-9/1986.

3. Δημήτρης Κατσορίδας, «Η πορεία του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος από το 1974 μέχρι τα μνημόνια», στο: 1974-2024: Β' Μέρος.

4. Τάσος Κωστόπουλος, «Το χρονικό του Δεκέμβρη 2008», στο: 1974-2024: Β' Μέρος. Το κείμενο αυτό δημοσιεύτηκε πρώτη φορά και πάλι σε μια ειδική έκδοση της Εφ.Συν. το 2018.

5. Αυτοί οι χαρακτηρισμοί της αστυνομικής βίας υπάρχουν στο κείμενο του Δημοσθένη Παπαδάτου-Αναγνωστόπουλου, «Η δεκεμβριανή εξέγερση του 2008», στο: 1974-2024: Β' Μέρος.

6. Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, «Η δεκεμβριανή εξέγερση».

7. Αυτό ισχύει και για το πρώτο μέρος του αφιερώματος που κυκλοφόρησε μια βδομάδα πριν, στις 21-22 Σεπτεμβρίου.

8. Μαρτίνα Τζιαντζή, «Πλευρές του πολιτισμού της Μεταπολίτευσης», στο: 1974-2024: Β' Μέρος.

9. Κώστας Παπαδάκης, «Το αντιφασιστικό κίνημα στα μνημονιακά χρόνια», στο: 1974-2024: Β' Μέρος.

10. Δημήτρης Καλτσώνης, «Το φιλειρηνικό κίνημα στη Μεταπολίτευση», στο: 1974-2024: Β' Μέρος.

11. «Τα "αυθόρμητα κινήματα" και ο γαϊδαρός που πετάει», *Antifa* #85, 5/2023.

12. Βερναρδάκης και Μαυρής, «Η θέση των πολιτικών κομμάτων».

13. Κωστής Πιερίδης, «Το κίνημα των "Αγανακτισμένων"», στο: 1974-2024: Β' Μέρος.